

CİNS KATEQORİYASININ PSIXOLİNGVİSTİK ASPEKTİ

Lamio Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gocayeva.lamiye@mail.ru

Xülasə. Ətraf aləmdəki cisim və hadisələrin insan təfəkküründə inikas edərək qavranılması, onlara xas oxşar və fərqli cəhətlərə görə təsnif olunaraq müəyyən kateqoriyalarda qruplaşdırılması qərinələr boyunca insanın nail olduğu yüksək intellektual məziyyətlərindən biridir, o cümlədən, cins kateqoriyasının öyrənilməsi. Canlıların təsnif olunduğu cins kateqoriyasının dil hadisəsi kimi tədqiqi mübahisə doğurur. Cins kateqoriyasının mahiyyəti ilə bağlı maraqlı cəhət odur ki, bu kateqoriya bütün canlı varlıqları ilkin əlamətlərinə görə kişi və qadın, erkək və dişi əks qütblərində təsnif etsə də, onun dillərdə reallaşması fərqli ortamlarda təzahür etməklə təbiətin obyektiv gerçəkliyini təkzib edir. Məqalədə qeyd olunan məsələ diqqətdə saxlanılmaqla cins kateqoriyasının psixolinqvistik aspekti tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Cins kateqoriyası, təbii cins, qrammatik cins, daxili oppozisiya, psixolinqvistik tədqiqat.

PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF THE CATEGORY OF GENDER

Lamia Aliyeva

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

Abstract. The perception of objects and phenomena in the surrounding world reflected in human thinking, their classification according to their similarities and differences and grouping into certain categories is one of the high intellectual virtues achieved by man throughout the ages, including the study of the gender category. The study of the gender category, in which living things are classified, as a linguistic phenomenon is controversial. An interesting aspect regarding the essence of the gender category is that although this category classifies all living beings according to their primary characteristics into opposite poles of male and female, masculine and feminine, the realization of this category in languages refutes the objective reality of nature by manifesting itself in different environments. In the presented article, the psycholinguistic aspect of the gender category was studied, keeping the issue mentioned in mind.

Keywords: Gender category, natural gender, grammatical gender, internal opposition, psycholinguistic research.

1. Giriş

Müasir dilçilikdə müxtəlif istiqamətlərdə aparılan araşdırmalar tədqiq olunmağa ehtiyacı olan məsələlərin sosial, psixolinqvistik, koqnitiv, multikultural cəhətlərdən öyrənilməsinə gündəmə gətirmişdir. Bu gün tətbiqi dilçiliyin - riyazi dilçilik, korpus dilçiliyi, kompüter dilçiliyi, koqnitiv dilçilik və s. sahələrində tədqiqatlar davam etdirilməklə dilin mahiyyəti yalnız onun ünsiyyət vasitəsi olaraq görünən tərəflərini struktural və ya funksional cəhətlərdən deyil, məsələnin daha dərin qatlarına varmaqla dilin mürəkkəb mental proses olaraq psixolinqvistik aspektlərini tədqiq etməkdədir. Xüsusilə, müasir innovativ rəqəmsal texnologiyaların, süni intellektin tətbiqi dilçilik tədqiqatlarının məzmununu və formasını dəyişmişdir. Müasir qabaqcıl texnologiyalar dilçilik sahəsində daha dərin və geniş məzmunlu tədqiqatların aparılmasını əlçatan etmişdir. Çağdaş tədqiqat metod və vasitələri dili ictimai-tarixi hadisə olaraq daxilində ehtiva etdiyi görünməyən tərəflərinin mental cəhətdən tədqiqini

labüd etmişdir, çünki dil problemlərinin təhlili qarşılıqlı əlaqədə olmaqla biri digərinin araşdırılması üçün zəmin yaradır. *“Dil və təfəkkürün münasibəti probleminin növbəti inkişaf mərhələsi psixolinqvistika ilə əlaqədardır. Elmin bu sahəsi çərçivəsində nitqin əmələ gəlməsi və qəbulu prosesləri, dili işarələr sistemi kimi öyrənmək və ondan istifadə prosesləri öyrənilir”* [3, s.9]. O cümlədən, cins kateqoriyasının, xüsusilə, təbii və qrammatik cins təsnifinin müqayisəli təhlili, cinsin insan təfəkküründə qavranılma mexanizminin psixolinqvistik məzmununun öyrənilməsi dərin elmi araşdırmalar tələb edən məsələlərdəndir. Cins kateqoriyası da mahiyyət etibarı ilə obyektiv aləmdəki canlıların ilkin fərqləndirici atributlarına işarə etməklə onları fərqləndirir.

Məqalədə təbii və qrammatik cins təsnifinin mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün müxtəlif dillərdən seçilmiş nümunələrdən istifadə edilməklə sistemlilik, analitik təhlil, qarşılaşdırma-tutuşdurma metodlarından istifadə olunmuşdur.

2. Cins kateqoriyasının psixolinqvistik aspekti

Dilçilikdə kateqorizasiya mühüm mental proses olaraq dil hadisələrinin daxili mahiyyətinə varmaqla onların elmi şərhini gerçəkləşdirməyə imkan verir. *“Dilçilik üçün kateqorizasiya əsasdır. Kateqorizasiya koqnitiv yanaşmanın ən vacib anlayışlarından biri hesab olunur. Kateqorizasiya dünyanı kateqoriyalara ayırma prosesidir və ümumiyyətlə, bu kateqoriyaların zehni təsvirlərini təmin edən konseptlərin qurulmasını əhatə edir”* [2, s.5]. Kateqoriyalar verbal olaraq mental proseslərin ümumiləşmiş nəticəsi kimi şərhilərlə reallaşır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dil problemlərinin müasir konsepsiyalar zəminində tədqiq olunması yeni dil nəzəriyyələrinin yaranmasına təkan verdi. Dinamik inkişaf sərgiləyən dilçilik tədqiqatları dili yalnız empirik, deskriptiv və funksional cəhətlərdən deyil, onu insana xas ən ali bacarıq forması olaraq antropoloji, psixoloji rakurslardan tədqiq etməklə dilin daxili mahiyyətində gizlənən daha önəmli məsələlərin tədqiqini vacib etmişdir. Dilçilik avtonom elm olaraq, dili müxtəlif prizmalardan öyrənməklə ona fərqli baxış bucaqlarını formalaşdırmışdır. Müasir dilçilik tədqiqatları dili yalnız məna və qrammatik cəhətdən əlaqəli olaraq düzülmüş mürəkkəb sintaktik bütövlərin məcmusu kimi deyil, onu mürəkkəb mental, psixoloji proses olaraq tədqiq edir. Bu mənada, dilçilikdə cins kateqoriyasının araşdırılması hər zaman mübahisə doğuran məsələ olmuşdur.

Son dövrlərdə inkişaf etməkdə olan gender lingvistikası dil və cinsiyyət, gender və sosial ədalət kimi məsələləri öyrənməkdədir. Cins kateqoriyasının psixolinqvistik baxımdan qavranılmasının qayəsində belə bir həqiqət dayanır ki, təbiətdəki canlıların ilkin əlaməti olan cins fərqlərinin dillərdə ifadə olunması labüd, qanunauyğun prosesdir, lakin bu özünü fərqli ortamlarda göstərir. Eyni zamanda, cins təsnifi real aləmin gerçəkliyi olaraq insanın təcrübəsində, qan yaddaşında olmaqla, onun təfəkküründə kişi, qadın; erkək, dişi və heç bir cins aidiyyəti olmayan cansız məfhumlar kimi kodlaşmışdır. Başqa sözlə, cins konseptinin dildə formalaşmasının qayəsində təbiətdə mövcud olan bioloji cins bölgüsünün dilə sirayət etməsi, cinsin və ya geniş anlamda termin olaraq işlədilən genderin dillərdə necə və hansı vasitələrlə

ifadə olunması məsələsinin araşdırılmasını vacib amilə çevirmişdir. *“Gender dilçilik termini olaraq işlədildiyi halda təbii cins natural sex işlədilməz bilmir”* [11, s.21]. Gender linqvistikası öz araşdırmalarında sosiolinqvistikaya, linqvokulturologiyaya və etnolinqvistikaya daha çox müraciət edir və onun əsas məqsədi qadın və kişi nitqinin dünya dillərində təzahürlərinin müxtəlif aspektlərini aydınlaşdırmaqdır. Eyni zamanda, dilçilik elmi gender məsələsini koqnitiv və psixolinqvistik aspektlərdə tədqiq etməklə onun daxili mahiyyəti, insan təfəkküründə kodlanmış cins konseptinin müxtəlif sistemli dillərdə necə dekodlaşmasının vasitələrini araşdırır.

Məhz psixolinqvistik olaraq təfəkkürümüzdə cins məfhumunu kodlaşdıran bütün canlı və cansız varlıqların qeyd olunan təsnifidir. Lakin dünyada oxşar, qohum dillər çox olsa da, bir-birinin tam bənzəri olan dillər yoxdur. Bu cəhətdən, eyni qrammatik mənalar müxtəlif dillərdə fərqli vasitələrlə ifadə olunmaqla təkcə müxtəlif sistemli deyil, eyni dil ailəsinə mənsub olan dillərdə fərqli dil tiplərinin mövcudluğunu təsbit edir. Məsələn, ingilis və alman dillərində olduğu kimi. Hər iki dil german dilləri qrupuna aid olsa da, onlarda cins kateqoriyasının realizasiyası fərqlidir. Alman dilində isimlərin mənsub olduğu cins dildə həm leksik-semantik, həm də qrammatik ortamlarda gerçəkləşdiyi halda, ingilis dilində substantivlərə xas cins bölgüsündə qrammatik faktor deyil, semantik amil dominantdır. Bu, belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, psixolinqvistik məzmununda cinsin təfəkkürdə inikası ətraf aləmdəki cins bölgüsünün varlığından qaynaqlansa da, onun dildə ifadəsində dilin tipoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, təbii cins təsnifi obyektiv aləmin, təbiətin flora və faunasına xas əlamətdir və bu universallığın dillərdə ifadəsi mütləqdir. Buna görə də, cins oppozisiyasının varlığı, onun dillərdə əks olunması dünya dilləri üçün danılmaz faktır. Burdan çıxış edərək belə qeyd etmək olar ki, obyektiv aləmdə cins fərqlərinin mövcudluğu fiziki, anatomik varlıq olaraq kişi və qadın fərqlərini, onların cəmiyyətdəki fərqli mövqelərini gündəmə gətirməklə sosial problem olaraq gender bərabərsizliyi kimi global problemə rəvac vermişdir. Genderin sosial problem olaraq təfəkkürdə formalaşması feminist hərəkatının, qadın azadlığının, qadın hüquqlarının bəşəri anlamda qorunması kimi mühüm, lakin hələ də həllini tapmamış məsələlərin vacib olması ilə bağlıdır.

Dil universalisi olaraq cins konseptinin koqnisiyası psixolinqvistik anlamda insan təfəkküründə oxşar mahiyyət daşısa da, onun işlədilməsi dillərin tipoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq gerçəkləşir. Mahiyyət etibarı ilə bioloji və qrammatik gender eyni məzmunu daşıyaraq isimləri fərqli cinslərə aid etsə də, onların ifadə məzmunu fərqli xarakter daşıyır. Cins kateqoriyasının insan təfəkküründə dil mənzərəsi həmin dilin daxili quruluşundan asılıdır. *“Dünyanın dil mənzərəsi xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində onun gerçəklik haqqında dilin vahidlərində təsbit olunmuş təsəvvürlərinin məcmusu, dil işarələrində gerçəklik təsəvvürlərinin inikası, dünyanın dildə üzvlənməsi, əşya və hadisələrin nizamlı düzümü, dünya haqqında söz mənalarının sistemində gizlənən informasiyadır”* [5, s.41]. Tədqiqatlar göstərir ki, cins kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə fərqli vasitələrlə ifadə olunsada da, onun insan təfəkküründə

dərk edilməsinin əsasında, dünyanın dil mənzərəsində təsbit olunmasının mənbəyində təbiətdə mövcud olan cins bölgüsü dayanır. Bu mənada, cins kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə işlənmə xüsusiyyətlərinin dilin daxili quruluşu cəhətindən deyil, onun mahiyyətinə koqnitiv-psixolinqvistik cəhətdən yanaşılması hazırkı tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir. Cins kateqoriyası, onun müxtəlif dillərdə təbii və qrammatik cins bölgüsü ilə tədqiq olunması mövzu ilə bağlı müxtəlif konsepsiyaların işıq üzü görməsinə səbəb olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, cins konseptinin mahiyyəti eyni, lakin dillərdə fərqli ortamlarda təzahür etməsi insan təfəkküründə təbii və qrammatik cins konseptlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Cins kateqoriyasının dildə statusunun müəyyən olunması dilin sosial, psixoloji, kulturoloji, psixolinqvistik tərəflərinin öyrənilməsi fonunda bir çox gizli məqamlara, o cümlədən, dil və cinsiyyət əlaqələrinin həm sosial, həm də lingvistik problem olaraq tədqiqinə ehtiyac yaratmışdır. Lingvistik kontekstdə cins təbii və qrammatik cins bölgüsündə tədqiq olunur. Təbii cins ismin semantikasi ilə bağlı olaraq onun təbii cinsini birbaşa ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində *ata*, ingilis dilində *father*, rus dilində *отец*, alman dilində *der Vater* və s. sözlər yalnız leksik mənası ilə kişi cinsində işlədilir. Qrammatik cins kateqoriyası isə mürəkkəb xarakteri ilə səciyyələnir. Qrammatik cinsin işləndiyi dillərdə bütün isimlər leksik mənalara ilə uyğun olan və olmayan bir halda kişi, qadın və orta cinslərə aid olunurlar. Korbettin sözləri ilə desək, “*formal cins bölgüsünə görə*” [9, s.1350] referentin leksik mənası nəzərə alınmadan o, müxtəlif cinslərdə işlədilir. Məsələn, müasir alman dilində *der Tisch* - *masa* kişi cinsində, *die Tür* - *qapı* qadın cinsində işlədilir və heç bir reallığı əks etdirmir. “*Qrammatik cins kateqoriyası isimlərə xas xüsusiyyət olmaqla, Hokettin sözləri ilə desək, “sözlərin qrammatik əlaqəyə girməsi zamanı özünü göstərir*” [10, s.113]. Qeyd olunanlara belə bir münasibət bildirmək olar ki, təbii cins obyektiv aləmin reallığı olduğu halda, qrammatik cins dil faktıdır, onun reallaşması dilin tipologiyasından, onun qrammatik quruluşundan asılıdır.

Müasir Azərbaycan dilində *cinslə* bərabər *gender* termini də geniş şəkildə işlədilməkdədir. Lakin biz dilimizin ənənələrinə uyğun olaraq, məqalədə *gender* deyil, *təbii cins* və *qrammatik cins* terminlərindən istifadə etmişik. Çünki *gender* daha geniş anlamda kişi-qadın münasibətlərini, global problem olaraq *gender* bərabərsizliyini, onu doğuran səbəbləri, bu problemlərin həllində milli-kulturoloji dəyərlərin rolunu öyrənən sosial elm sahəsidir. Cins kateqoriyası isə sırf dilçilik termini olmaqla təbii-bioloji və qrammatik və ya lingvistik cins problemlərini, onların fərqli quruluşa malik dillərdə necə işlədildiyini öyrənir.

İlk baxışda cins kateqoriyasının mahiyyəti sadə görünsə də, lakin onun müxtəlif sistemli dillərdə tədqiqi göstərir ki, bu məsələ göründüyü qədər də sadə deyil. Çünki bəzi dillərdə isimlərin cins bölgüsü onların təbii cinsi və dildə cinsi ifadə edən leksik vahidlə müəyyən olduğu halda, elə dillər də vardır ki, o dillərdə təbii cins heç bir rol oynamır. Başqa sözlə, ismin təbii cinsi ilə dildə ifadə olduğu cinsi simmetriklik təşkil etmir. Məsələn, təbii cinsin dominantlıq etdiyi müasir Azərbaycan, ingilis, türk dillərində isimlərin cins fərqi sırf onların ehtiva etdikləri semantika ilə müəyyən olunur, bu dillərdə isimlərin leksik mənası onların cinsini müəyyən edən əsas meyardır. Bununla bağlı O.İ. Türksevər (Musayev) yazır: “*İngilis*

dilində isimlərin cinsə görə qruplara ayrılması üçün əsas meyar onların leksik mənasıdır” [4, s.42]. Məsələn, Azərbaycan dilində *ağa, bəy, xan, ata, baba, oğul, qardaş, qardaşoğlu, əmi, dayı, yeznə, kürəkən, qayın* sözləri kişi cinsinə aid şəxsləri; *bəyim, xanım, nənə, ana, bacı, bacıqızı, xala, bibi, gəlin, baldız* və s. sözlər qadın cinsinə aid şəxsləri bildirir. Bu prinsip müasir ingilis, türk dillərində də isimlərin cins bölgüsündə əsas kriteriyadır. Lakin cins konsepti təfəkkürdə qadın-kişi, erkək-dişi fərqlərini göstərən məzmununda qavranılsa da, onun dillərdə realizasiyası fərqli formalarda təzahür edir. Tədqiqatlara istinadən qeyd etmək olar ki, müxtəlif dillərdə bütün isimlər heç də mənsub olduqları təbii cinsə uyğun işlədilmir. Hətta cins mənsubiyyəti olmayan cansız əşyaları bildirən isimlər kişi və ya qadın cinslərinə aid edilməklə, və yaxud kişi və qadın cinsini bildirən isimlər dildə cansız isim kimi orta cinsə aid edilərək işlədilməklə mürəkkəb sistem əmələ gətirirlər və bu bölgü dilçilikdə qrammatik cins kateqoriyası adlandırılır. Qeyd edək ki, qrammatik cins hər dildə olmayan xüsusi dil keyfiyyəti olub, müxtəlif şəkilçilərlə, isim və onu təyin edən nitq hissələri arasında cinsə görə qrammatik uzlaşma ilə reallaşır. Qrammatik cins kateqoriyası Azərbaycan, müasir ingilis, digər türk dilləri üçün səciyyəvi deyildir. Baxmayaraq ki, qədim dövr ingilis dilində, təxminən V-XI əsrlər arası dövrdə, qrammatik cins ingilis dilinin qrammatik sistemində müasir alman dilindəki kimi işlədilmişdir. Lakin təkamülün orta dövründən başlayaraq qrammatik cins dili tərk edərək yerini təbii cinsə vermişdir. Hazırda ingilis dilində qrammatik cinsi ifadə edən əlamətlər demək olar ki, yoxdur. İngilis dilində *he, she, it* əvəzlilikləri, fransız dilindən ingilis dilinə daxil olmuş *-ess, -ine, -ette* və s. şəkilçiləri istisna olmaqla, bu dildə qrammatik cinsi ifadə edəcək başqa qrammatik vasitələr olmadığı üçün Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də cins leksik kateqoriya hesab olunur. Bəzi tədqiqatçılar isimləri yalnız təbii cinsə görə fərqlənən dillərdə cins kateqoriyasının olması fikrini qəbul etmirlər. Məsələn, Smirnitski ingilis dilində cins kateqoriyasının olmasını qəbul etmir, çünki ingilis dilində bu kateqoriyanı ifadə edən qrammatik vasitələr yoxdur [6, s.9]. Məsələn, *a clever boy - ağıllı oğlan, a clever girl - ağıllı qız, a clever dog - ağıllı it* ifadələrində isimlər sıfətlə cinsə görə heç bir qrammatik uzlaşma yaratmırlar.

Cins kateqoriyasının mahiyyəti ilə bağlı Babayevin fikri də maraq doğurur: *“Təfəkkürümüzdə əks olunan anlayışlardan biri də cins anlayışıdır. İnsan şüurunda formalaşmış olan cins anlayışı düzgün məntiqə əsaslanır. Buna görə də, şüurda iki cins vardır: kişi və qadın. Bəs necə olur ki, üçüncü cins meydana çıxır. Əslində insan təfəkküründə üçüncü cins yoxdur. Bu, məntiqi mənanın deyil, qrammatik mənanın daşıyıcısı olduğu üçün bütün dillərdə yoxdur.....əşyaların heç bir xüsusiyyəti onu kişi və ya qadın cinsinə aid etməyi zəruri etmir. Bunun üçün onun forması əsas götürülür*” [1, s.378]. Eyni zamanda, müəllif qrammatik cinsin müxtəlif sistemli dillərdə (rus, alman) üçüzvlü oppozisiyaya - kişi, qadın, orta cins; bəzi roman dillərində (fransız, italyan) ikiüzvlü oppozisiyaya - kişi və qadın cinsinə malik olduğunu, bəzi dillərdə (ingilis, Azərbaycan, türk dilləri ailəsi, fars) isə cins kateqoriyasının olmadığını qeyd edir [1, s.378]. A.İ. Smirnitskinin, A.M. Babayevin qeyd olunan fikirlərində bir məsələ

ilə razılaşmaq olmur ki, ingilis, Azərbaycan, bütün türk dillərində və s. cins kateqoriyası yoxdur. Bu fikrin - adları çəkilən dillərdə qrammatik cins kateqoriyası yoxdur, çünki bu dillərdə isimlər qrammatik deyil, təbii-bioloji cinsə görə, başqa sözlə, leksik mənalarına görə təsnif olunur - belə ifadə olunması yaxşı olardı. Məsələn, ingilis dilində *father* - *ata*, *son* - *oğul*, *brother* - *qardaş*, *uncle* - *əmi*, *day*, *grandfather* - *baba*, *nephew* - *bacı*, *qardaş oğlu*, *sir* - *cənab*, *mister* - *cənab*, *husband* - *ər kişi*; *mother* - *ana*, *sister* - *bacı*, *daughter* - *qız*, *grandmother* - *nənə*, *aunt* - *xala*, *bibi*, *niece* - *bacı*, *qardaş qızı*, *wife* - *arvad*, *woman* - *qadın*, *miss* - *xanım*, *lady* - *xanım* və s. sözləri qadın mənsubluğu ifadə etməklə yalnız semantikalarına görə cins fərqlərini bildirirlər. İngilis dilində kişi cinsində *he*, *his*, *him*, *himself*; qadın cinsində *she*, *her*, *hers*, *herself* deyksisləri ilə əvəz olunurlar. Digər tərəfdən, təbii cins bizdən asılı olmayan obyektiv aləmin gerçəkliyidir, yalnız canlı aləmə xas xüsusi atributdur. Bu cəhətdən, isimlərin cins bölgüsü bütün dünya dillərinə məxsus universal kateqoriyadır, lakin bəzi dillərdə isimin mənasına, bəzi dillərdə isə dildaxili qrammatik qaydalara, cins bildirən şəkilçilərə görə reallaşır. Məsələn, Azərbaycan dilində *mənim ağıllı oğlum*, *mənim ağıllı qızım* birləşmələrində cinsə görə sintaktik əlaqələr müşahidə olunmur. Bu ingilis dilində də belədir: *my clever son*, *my clever daughter*. Alman və rus dillərində isə qrammatik cins əsas rol oynadığına görə ifadənin tərəfləri arasında cinsi bildirən qrammatik şəkilçilər işlədilir: *мой умный сын*, *мая умная дочь*; alman dilində - *mənim sevimli dostum* - *mein lieber Freund*, *mənim sevimli rəfiqəm* - *meine liebe Freundin*. Nümunələr onu deməyə əsas verir ki, cins isimlərə xas xüsusi, lakin bütün dillərə xas universal kateqoriyadır. Lakin onun dillərdə reallaşması ciddi semantik və qrammatik kriteriyalara əsaslanır.

O. Yespersen təbii cinslə qrammatik cinsi fərqləndirərək, təbii cinsi universal xarakterə malik dünyəvi real fakt kimi dəyərləndirmişdir. Dillərin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq onlarda cins kateqoriyasının varlığı labüddür, çünki təbii cins bölgüsü canlı aləmdə mövcud olan danılmaz faktdır. Lakin qrammatik cins dil faktıdır, o, hər dilə xas deyildir. Korbett göstərir ki, “*Qrammatik cins universal xarakterli deyildir*” [8, s.9]. Qrammatik cins onun üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri ilə yalnız ümumi deyil, fərdi keyfiyyət olaraq dəyərləndirilə bilər. Qrammatik genderin mahiyyətində təbii cins də yer almaqdadır. Məsələn, rus, fransız, alman dillərində *ata*, *ana*, *bacı*, *qardaş* və s. sözlərin qrammatik cinsə aid əlamətləri semantik məna əsasında ifadə olunur. Məsələn, alman dilində *ana* sözü qadın cinsdə olduğuna görə *die* - *die Mutter*, *ata* sözü kişi cinsində olduğuna görə *der* - *der Vater* artikülləri ilə işlədilir. Lakin cansız əşyaları bildirən isimlərin kişi və ya qadın cinsinə aid edilməsi qrammatik cinsin mahiyyətini təşkil edir və qavranılması çətin olan bir sistem yaranır. Bu cür təsnifin hansı meyarlara və ya prinsiplərə əsaslandığını demək çətinidir. Genderin psixolinqvistik aspektləri sırasında beynin qrammatik cinsi necə qavraması, ondan necə istifadə etməsi, o cümlədən, onun idrak prosesləri, qavrayış və nitqə təsiri, xarici dillərin öyrənilməsində qrammatik cins kateqoriyasının ləngidici xarakteri və qeyri-sabitliyi, eləcə də dünyanı necə təsnif etdiyimizə təsir edən çətinliklərlə əlaqə və s. daxildir [7, s.45].

Təbii və qrammatik cinsi əlaqələndirən Yespersen təbii cinsi universal fakt olaraq belə dəyərləndirir: “*Təbii cins obyektiv dünyanın reallığıdır*” [12, s.55] və onu *the notional category* - əsas, məntiqi kateqoriya adlandırır və qeyd edir ki, təbii cins (*natural sex*) dünyəvi reallıq olduğuna görə onun dillərdə ifadə olunması qanunauyğundur. O, qrammatik cinsi təbii cinsin dildə ifadəsi kimi göstərərək, onu *sintaktik kateqoriya* adlandırır. Yespersen sintaktik kateqoriya ilə bağlı belə yazır: “*Sintaktik kateqoriyalar işlədildikləri dilin daxili quruluşundan asılı olaraq yalnız o dillərdə mövcuddur*” [12, s.55]. Alim qrammatik genderin təbii-bioloji genderdən asılılığını qeyd edir. Çünki birinci əsas kateqoriyanın mövcudluğu olmadan ikinci kateqoriya dildə formalaşa bilməz. Məntiqi cəhətdən təsəvvürümüzdə və təcrübəmizdə olmayan hadisə təfəkkürümüzdə kodlaşa bilmir. Psixolinqvistik olaraq təfəkkürümüzdə kodlaşmayan bir hadisə haqqında dinləyəne məlumat çatdırmaqla onu dekodlaşdırmaq qeyri-mümkündür. O. Yespersen əsas, universal kateqoriya olaraq təbii cinslə sintaktik kateqoriya olaraq qrammatik cinsin mahiyyətini belə fərqləndirir:

Grammatical gender (qrammatik cins)	Natural sex (təbii cins)
(syntactic category - sintaktik kateqoriya) (notional category - məntiqi kateqoriya)	
1) masculine (kişi c.) - sözlər	1) male - erkək varlıqlar
2) feminine (qadın c.) - sözlər	2) female - dişi varlıqlar
3) neuter (orta c.) - sözlər	3) sexless things - cins

bildirməyən əşyalar [12, s.55].

Göstərilən təsnifdə təbii-bioloji və qrammatik cinsi fərqləndirən, onların mahiyyətini izah edən başlıca faktı başa düşmək mümkündür. Bölgüyə görə, təbii cins mövcudluğu varlıqlarla ifadə olunur. Lakin sintaktik cins işləndiyi dilin daxili quruluşundan asılı olaraq sözlərlə ifadə olunur və onların arasında qrammatik uzlaşma yaradır. Qrammatik cinsin dildə işlədilməsi heç bir leksik-semantik məhdudiyyətlə bağlı deyildir. Alman və fransız dillərindən götürülmüş nümunələrdə həm təbii, həm də qrammatik cinsi bildirən sözlər geniş işlədilməkdədir. Məsələn, *der Soldat, le soldat - əsgər*. Hər iki dildə bu isim kişi cinsinə aiddir və kişi cinsinə aid qrammatik xüsusiyyətlərlə işlədilir. *Die Tochter, la fille - qız* ismi hər iki dildə qadın cinsində işlədilir və təbii olaraq da qadın cinsinə aiddir. Lakin *das Weib - qadın* ismi təbii olaraq qadın cinsinə, qrammatik olaraq orta cinsə aid xüsusiyyətlərə malikdir və yaxud *der Tisch - masa, le fruit - meyvə* sözləri təbii olaraq cinsə malik deyillər, qrammatik olaraq isə kişi cinsində işlədilirlər.

Nəticə. Qeyd olunan faktlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cins kateqoriyası universal təbii hadisədir. Təbii cinsə görə isimlərin təsnifi qanunauyğun proses olmaqla onların təbiətdə aid olduqları cinsə və onların adlandırıldığı sözün leksik-semantik mənasına görə müəyyən olunur, təbii cins obyektiv faktdır. Təbiətdə canlı varlıqlardan kənar heç bir əşyanın cins mənsubluğu yoxdur. Yalnız isimləri təbii cinsə görə təsnif olunan dillərdə “*cins kateqoriyası yoxdur*” mühakiməsini irəli sürmək düzgün deyildir. Bu dillərdə qrammatik cins

kateqoriyası mövcud deyildir, isimlərin cins təsnifində onların semantikasına əsaslanan təbii-bioloji cins dominantdır.

Qrammatik cins isə dil faktı kimi bütün dillərdə mövcud deyildir. O, sintaktik kateqoriya olmaqla nitqin aktual və qrammatik üzvlənməsi zamanı cümlə komponentləri arasında sintaktik uzlaşmanın yaradılmasına xidmət edir və dilin sintaktik quruluşundan asılı olaraq müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Qrammatik kateqoriyaya malik olan dillərdə isimlərin təbii cinsi əhəmiyyət daşıyır, lakin bəzi isimlərin qrammatik cinsi onların semantikasına görə müəyyən olunsun da, nitqdə (şifahi və ya yazılı) realizasiyası morfoloji vasitələrlə edilir. Təbii cinsin varlığı dünyəvi xarakter daşıyır, qrammatik cins isə aid olduğu dil üçün xüsusi keyfiyyətdir. Təbii cins bölgüsünün universal xarakterə malik olması onun insan beynində psixolinqvistik olaraq inikasını yaratmaqla kodlaşmışdır. Cins kateqoriyasının reallaşması dillərin fərdi xüsusiyyəti olmaqla dildən-dilə dəyişir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. (2004), Dilçiliyə Giriş. Bakı, Nurlan, 512.
2. Quliyev H.İ. (2021), Kateqorizasiya mental əməliyyat kimi. Qərbi Kaspi Universiteti. Elmi Xəbərlər, Humanitar Elmlər Seriyası, No.4, 5-10. <https://doi.org/10.54414/uysr6744>
3. Rəcəbli Ə.Ə. (2021), Koqnitiv Dilçilik. Bakı, Elm və Təhsil, 304.
4. Musayev O. (2007), İngilis Dilinin Qrammatikası. Bakı: Qismət, 608.
5. Veysəlli F.Y. (2015), Koqnitiv Dilçilik: Əsas Anlayışları və Perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 120.
6. Смирницкий А.И. (1959), Морфология Английского Языка. Москва, 433.
7. Супрунчук Н.В. (2011), Психолингвистическое исследование рода существительных в русском языке. Вестник БДУ, No.1, 44-48. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/13954/1/44-48.pdf>
8. Corbett G.G. (2003), Gender. Cambridge University Press, 383. <https://www.scribd.com/document/403405861/Gender-Corbett-pdf>
9. Corbett G.G. (1994), Gender and Gender Systems, 1347-1353. https://www.academia.edu/746898/Gender_and_gender_systems
10. Gima A. (2025), The Category of Gender, 113-162. https://www.academia.edu/25363921/The_category_if_gender
11. Iriskulov A.T. (2006), Theoretical Grammar of English. Uzbek State World Languages University, Tashkent, 64. <https://www.bpa.ge/book/book90.pdf>
12. Jespersen O.H. (1924), The Philosophy of Grammar. London, 366. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.282299/page/n3/mode/2up>